

वंचितांचे सबलीकरण

डॉ. रमेश एल. बिडवई

उमरखेड.

rameshbidwai44@gmail.com

विश्वामध्ये सर्वप्रथम महिलांच्या दुर्बलतेच्या विषयावर न्यूयॉर्क स्थित शिवणकाम महिला कामगारांनी आवाज बुलंद केला. परिणामतः अन्यायाच्या दबावाखाली जगणाऱ्या न्यूयॉर्कमधील अत्याचाराची माहिती जगासमोर आली. तो दिवस होता 8 मार्च 1857 आणि पुढे तोच दिवस "जागतिक महिला दिन" म्हणून पाळल्या जाऊ लागला. या घटनेपासून प्रेरणा घेऊन संयुक्त राष्ट्र संघाने 1976 ते 1985 चे दशक 'महिला वर्ष' म्हणून पाळले. या क्रियेमुळे महिलांच्या शक्तीकरणाला जगभर प्राधान्य आणि चालना मिळाली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या पुढाकाराने विश्वभर अनेक राष्ट्रात स्त्रियांना राज्यपदे मिळू लागली समाजामधील त्यांचा दर्जा उंचावला. स्त्री वर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही बदलू लागला.

स्वातंत्र्य भारताला 8 मार्च 1996 मध्ये उशिरा का होईना जाग आली आणि महिलांच्या सशक्तीकरणाच्या दृष्टीने एक महिला 'सक्षमीकरण समितीची' रीतसर स्थापना करण्यात आली. 73 वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. त्यामुळे भारतात महिला वर्गांना शासकीय यंत्रणेमध्ये सहभाग मिळू

शकला. ग्रामपंचायत स्तरावर पंचायत समितीमध्ये स्त्रियांना संधी मिळू लागली.

देशी आणि विदेशी स्तरावरील अनेक शासकीय आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी महिलांना अनेक क्षेत्रात सन्मानाचे स्थान मिळावे असा प्रयत्न केला. असे असले तरी अद्याप पावतो म्हणजे (2022) पर्यंत जगातील मोठ्या संख्येने स्त्रिया आणि स्वतंत्र भारतातील 90 ते 95% स्त्रियांच्या स्थितीत फारसा बदल घडून आलेला नाही. भारताच्या ग्रामीण परिसरातील स्त्रिया मात्र अद्याप पावतो 17 ते 18 व्या शतकातील स्त्री जीवन जगत असताना दिसतात. विद्यमान भारतातील महिला अर्थ-वंचित, धन-वंचित, संपत्ती-वंचित आहेतच परंतु त्या मोठ्या प्रमाणावर संधी वंचित, रोजगार वंचित, निर्णय वंचित, सन्मान वंचित, प्रतिष्ठा वंचित, राहिल्या आहेत. शारीरिक, मानसिक, प्राकृतिक आणि सामाजिक कारणामुळे त्या वंचित राहिल्या असा समज झाला आहे.

महिलांचे सबलीकरण हा विषय अत्यंत जटील व गुंतागुंतीचा आहे. त्यासंदर्भात कौटुंबिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक व राजकीय आणि महत्त्वाचे म्हणजे स्त्रीची शरीररचना

व समाजाची त्यांच्याकडे पाहण्याची दृष्टी इत्यादी अशा अनेक प्रकारच्या घटनांचा तो एकत्र असा संयुक्त परिणाम आहे. असे अनेक जाणते, अभ्यासक, संशोधक यांचा निष्कर्ष आहे. महिला विविध बाबतीत दुर्बल आहेत. म्हणून त्यांचे सबलीकरण आवश्यक असल्याचे सर्व स्तरावरून वाटू लागले आहे. परिणामतः महिला सबलीकरणासाठी अनेक मार्ग खुले केले आहे. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातून विविध पातळीवरून असे प्रयत्न केले जात असताना दिसतात. परंतु अपेक्षित यश मात्र साध्य होऊ शकलेले नाही, ही शोकांतिका म्हणावी लागेल.

एक फेब्रुवारी 2023 ची भारताची एकूण लोकसंख्या 142.86 कोटी असल्याचे मत जागतिक लोकसंख्या अभ्यासकांचा आहे. यु. एन. ओ. च्या माहितीनुसार 18 फेब्रुवारी 2023 ची भारताची लोकसंख्या 141.56 कोटी आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने नवीनतम डेटाच्या बलडो मीटरच्या विस्तारावर आधारित लोकसंख्याविषयक माहितीचे संकलन केलेले आहे. भारताच्या ग्रामीण भागात 67% तर नागरी भागात 33% लोकसंख्या राहते. जागतिक लोकसंख्येच्या 17.6% लोक भारतात आहेत. भारतात दारिद्र्यरेषेखाली सुमारे 30% आणि दारिद्र्यरेषेच्या लगत 20% लोकसंख्या राहते. ग्रामीण भागात या मानकापेक्षा अधिक प्रमाणावर दरिद्री नारायानाचे अस्तित्व आहे. असे खाजगी अभ्यासकांच्या निष्कर्ष आहे. एकूण लोकसंख्येत सर्व भागात 50 टक्के महिलांचा

समावेश असतो. देशातील महिलांपैकी सुमारे 64 कोटी महिला अनेक प्रकारे दुर्बल झाल्या आहेत. म्हणून त्यांचे सबलीकरण होणे आवश्यक आहे. हे सर्वाना पटले असेल. त्या दृष्टीने अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. परंतु यासंदर्भात यश प्राप्ती मात्र किती झाली? हा वादाचा विषय होऊ शकतो. असे असले तरी भारतातील निव्वळ स्त्रियाच अबल आहेत. हे मान्य करता येणार नाही. ज्याप्रमाणे स्त्रिया असाहाय्य, परस्वाधीन, अनेक प्रकारे वंचित आहेत त्याचप्रमाणे भारतातील विशेषतः ग्रामीण तरुण, वृद्ध, बालक, पुरुष वर्गही अर्थ वंचित, संधी वंचित, विकास वंचित, रोजगार वंचित, सन्मान वंचित, राजकीय अधिकार वंचित आढळतात. शहरी भागातील पुरुषाची अशी संख्या तुलनात्मक दृष्टीने अल्प असेल परंतु गरीबीमुळे ते सर्वजण सर्व प्रकारच्या वंचिताचे शिकार झालेले आहेत. त्यामुळे वंचित महिलांकडे ज्या दृष्टीने लक्ष देणे आवश्यक वाटते तितकेच लक्ष वंचित पुरुष वर्गाकडेही देणे आवश्यक नाही का? भारतातील ग्रामीण भागात 105 कोटी पेक्षा अधिक (75 टक्के) वंचित गरीब स्त्री आणि पुरुष राहतात. त्या सर्वांचे सबलीकरण अत्यावश्यक आहे. पुरुष हे महिला इतकेच अबल आहेत. पुरुषांना नैसर्गिक शरीररचना या दृष्टीने सबल ठरवल्या जात असेल तर तो एक दोष म्हणावा लागेल. चारित्र्याच्या परिभाषेच्या आधारावर स्त्रीला अबला मानल्या गेले आहे. स्त्रियांना स्वच्छ चारित्र्य आवश्यक आहे, पुरुषांना तसे नको काय? पुरातन समाज विचार शैलीमध्ये

परिवर्तनाची आवश्यकता वाटते. याचा अर्थ असा घेणे जरूरी आहे की स्त्री असो अथवा पुरुष असा भेदभावच मानावयास नको सर्व उपेक्षित वंचित स्त्री व पुरुषांचा समानतेने विचार करणे योग्य आहे आणि सर्वांना वंचित अवस्थेतून बाहेर काढण्याचा समानतेने प्रयत्न केला जावा, तेच आधुनिक युगात इस्ट होईल.

इष्ट मार्गदर्शनाचा आणि सहकार्याचा अभाव तसेच कर्जबाजारीपणा या सर्व घटना ग्रामीण तसेच गरीब स्त्री-पुरुषाचे अलंकार आहेत. यामुळे केवळ स्त्री सशक्तीकरण आवश्यक आहे, असे म्हणणे सदोष वाटते. 'देशातील मनुष्यबळ, स्त्री-पुरुष हे राष्ट्राच्या विकासाचे खरे महत्त्वाचे आधारस्तंभ आहेत' (**देविका चावला**). पृथ्वी तलावर मानवी जन्म ही एक अद्भुत घटना मानली जाते. इतर प्राणीमात्राच्या तुलनेत अधिक बुद्धिमान आणि चातुर्यसंपन्न प्राणी म्हणून मानवाकडे बोट दाखवल्या जाते. 'आजची प्रगत अवस्था निर्माण होण्यासाठी मानवास कितीतरी खडतर अवस्थेमधून मार्गक्रमण करावे लागले आहे; हे सर्वांना ज्ञात आहे. सुसंस्कृत व्यवस्थेकडे होणारी वाटचाल म्हणजे मानवाचा इतिहास होय' (**डॉ. सरल धारणकर**).

भारताचा विचार करता, ब्रिटिश कारकीर्दीपासून भारतीय नागरिकांची स्थिती बिघडत गेली. नैसर्गिक आपत्ती आणि ब्रिटिश शासनकर्त्यांचे दुर्लक्ष या घटनांमुळे जनता पराधीन

व दुर्बल बनली. महत्प्रयासानंतर भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्य प्राप्तीमुळे भारतीयांची सर्व प्रकारची पीडा, दुःख नष्ट होईल असे जे वाटत होते, ते चुकीचे ठरले आहे. परिस्थितीमध्ये सुधारणा होण्याऐवजी स्वातंत्र्य व लोकशाही जपण्याच्या नाटकी हव्यासापाई स्वैराचारी प्रवृत्ती बोकळली आहे. उपेक्षितांना जीवन जगणे कठीण झाले आहे.

1950 मध्ये देशात विकास युगाला प्रारंभ करण्यात आला. परंतु विकासाची फळे दुर्बलांना, गरिबांना, उपेक्षितांना चाखता आलेली नाहीत. दारिद्र्याचे प्रमाण वाढत गेले. ग्रामीण विचारांची व नागरी बेरोजगारांची संख्या वाढत गेली. "भारतात बेकारीचा प्रश्न एवढा भीषण आहे की बेकाराने मुंबईपासून रांग लावल्यास ती रांग 75000 किलोमीटर लांबीची असेल. संपूर्ण भारतीय उपखंडाला चार वेळा वेढा घालूनही रांग संपुष्टात येणार नाही." (**डॉ. अशोक ढवळे**) 'भारतीय समाजात हजारो वर्ष ज्यांच्यावर अत्याचार झाले ज्यांना बहिष्कृत व मागास ठेवले गेले अशा दलितांना आर्थिक विकासातून वंचित ठेवण्यात आले. भारतातील समस्या निव्वळ बेरोजगारीचीच नाही, तर आर्थिक, आरोग्य, सन्मान, समानता यांच्या वंचित अवस्थेची आहे. त्यामुळे वंचित व तळागाळातील बहुसंख्येने असणारी जनता उपेक्षितांचे, हलाखिंचे, जीवन जगत आहेत. या प्रकारची जाणीव सुद्धा त्यांना होऊ दिल्या जात नाही. ते आपल्या पूर्व जन्माला दोष देऊन, आहे त्यात समाधान म्हणून जीवन जगत आहे. ग्लोबल

हंगर निर्देशांकांत सूचित केल्या प्रमाणे, भारतात रोज 1.5 ते 2 कोटी लोक उपाशी असतात. ग्लोबल हंगर निर्देशांकातच असे नमूद केले आहे की जगातील पाच वर्षांच्या आतील कमी वजनाच्या मुलांमध्ये 42 प्रतिशत मुले एकट्या भारत देशात सापडतात. कुपोषित बालकांचे आणि कुपोषित स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण देशात 25 ते 40 टक्के इतके भयानक आहे. देशातील बालमृत्यू दर 64 आहे. 74% स्त्री व पुरुष तणावग्रस्त आणि विविध शारीरिक मानसिक व्याधीने ग्रस्त आहेत. 50% पेक्षा अधिक महिला रक्तक्षयाने पीडित आहेत. जीवनसत्त्वांच्या अल्प आहारामुळे तरुण-तरुणीची कार्यक्षमता कमजोर झालेली आहे.

आजची 49% कुपोषित बालके (मुले-मुली) 2040-41 मध्ये कमावती होतील, परंतु त्यावेळी त्यांची कार्यक्षमतेची हानी झालेली असेल आणि तरुण-तरुणीची उत्पादकता घटलेली आढळेल. परिणामतः भारताला 50 अब्ज डॉलर इतके प्रचंड नुकसान सोसावे लागेल, असे 'सेव द चिल्ड्रन' या संस्थेचा सर्वेक्षण अहवाल म्हणतो; तरुणांच्या बेरोजगारीमुळे, कार्यक्षमता हानीमुळे, बदललेला तरुण वर्ग कुंठीत अवस्थेत आलेला आहे. तर कृषक वर्ग आपला उद्योग सोडून जाण्याच्या तयारीत आहेत, असे हे प्रमाण सुमारे 42 टक्के इतके आहे. असा निष्कर्ष राष्ट्रीय आर्थिक सर्वेक्षणातून समोर आला आहे. कृषक वर्ग प्रचंड ऋणभार, कृषी मालाच्या अल्प किंमती म्हणून उत्पन्न कमी, आणि कर्जबाजारीपणा यामुळे

आत्महत्या करू लागले आहेत. प्रती वर्ष चौदा हजार शेतकरी आणि 38 हजार शेत कामगार आत्महत्याचा मार्ग अवलंबित आहेत. म्हणजे एकूण आत्महत्यापैकी सुमारे 25% आत्महत्या कार्यक्षम पण गरीब लोकांच्या आहेत.

सबलीकरणाचा अर्थ :

- 1) स्त्री-पुरुषांना समानतेचा दर्जा देणे.
- 2) आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व प्रशासन व्यवस्थेत समानतेच्या आधारे दोघांनाही सहभागी करून घेणे म्हणजे सबलीकरण होय.
- 3) आर्थिक सुबत्ता, स्वावलंबन, सन्मानपूर्वक जीवन, निर्णय क्षमतेत मौल्यवान समान स्थळाचे प्राप्ती म्हणजे स्त्री-पुरुषांचे सबलीकरण असा अर्थ होतो.

देशात 72 वर्षांपासून आर्थिक व सर्वांगीण विकासासाठी शेकडो योजना राबविल्या जात आहेत. प्रचंड विनीयोगही करण्यात आलेला आहे. त्यापैकी काही प्रमुख योजनांचा उल्लेख करता येईल. 1) किमान वेतन कायदा 1948, 2) बंद पत्रित मजूर निर्मूलन कायदा 1976. 3) भूमीहीनाना शेती वाटप 4) आवास योजना 5) मोफत धान्य वितरण योजना. 6) जवाहर रोजगार योजना. 7) मनरेगा 8) ऋण निर्मूलन योजना. 9) आय. आर. डी. पी. 1975. 10) बेरोजगारी भत्ता. 11) आरोग्य सुविधा इ. जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंतच्या मदतीच्या अनेक मोफत योजना कार्यरत आहेत.

अशा सुधारणा केल्या गेल्या असल्या तरी दुःखाची तीव्रता मात्र कमी झालेली नाही. त्यात अल्पसाही बदल झाला नाही, असे म्हणणे सदोष असले तरी पर्याप्त परिवर्तन मात्र घडून येऊ शकले नाही. तळागाळातील व सीमांत लोकांना अद्यापही आपले जीवन हे भार वाटते. देशातील बहुसंख्य जनता असाह्य, पराधीन व दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकलेली आहे. केवळ मतदानापुरते त्यांना सन्मानित केल्या जात आहे. तेवढेच त्यांचे मूल्य आहे. असे का होत आहे? त्याचे सूक्ष्म निरीक्षण केले असता पुढील घटक जबाबदार असल्याचे आढळते. 1) एक तर गरजवंतासाठी उपयुक्त योजना आखल्या जात नाहीत. 2) योजनांसाठी पर्याप्त व पुरेसा निधी मान्य करण्यात येत नाही. 3) योजनांची पुरेशी अंमलबजावणी होत नाही. 4) योग्य नियंत्रण राखल्या जात नाही. 5) लाच-लूचपत, भ्रष्टाचारी वृत्ती पराकोटीला पोहोचलेली आहे. इतर काही बाबीमुळे विकास व परिवर्तन योजना फलदायी ठरू शकल्या नाहीत; 6) शिवाय गरिबांना संघटित केल्या जात नाही इत्यादी. या ठिकाणी यानुशान्ताने एक दृष्टांत वाचकासमोर ठेवू इच्छितो, 'भोवरा' गतीने फिरतो तो त्याच्या अनकुचीधार 'आणिवर'. ती बोथट झाली तर? गतीला मर्यादा येणार. असा सर्वाना अगदी बालपणापासून उत्तम अनुभव आहे. अशीच एकंदर परिस्थिती विकास भोवऱ्याची बनवली गेली आहे, असे नाही का वाटत? वर सांगितलेल्या दोषामुळे विकास भोवऱ्याची स्थिती बोथट बनली आहे.

त्यामुळे अशा स्थितीत फलश्रुतीची अपेक्षा करणे चुकीचे आहे. अशा विकास बाधक परिस्थितीचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी पुढील उपाय योजना आवश्यक वाटते. असे झाले तर वंचिताचे सबलीकरण होऊ शकेल.

प्रभावी उपाययोजना :

विकासनशील भारतात आज सुमारे 5.98 लाख लहान मोठी खेडी गावे आहेत. या प्रत्येक गाव स्तरावर जनता सबलीकरण कार्यालय निर्माण करण्यात यावे. एका छताखाली सर्वांगीण विकास कार्य केल्या जावे. या विकास केंद्राचे अधिकारी आणि त्यांचे सहकारी पितृतुल्य निष्ठेने कार्यकर्ती अशी व्यवस्था केल्या जावी. प्रत्येक कुटुंबप्रमुख ज्याप्रमाणे कुटुंबाच्या उत्कर्षासाठी, संवर्धनासाठी जिवापाड मेहनत घेतो, वैयक्तिक हिताची तमा न ठेवता झटतो. त्या प्रकारे केंद्र अधिकारी गावाच्या सबलीकरणासाठी, उन्नतीसाठी तळमळीने कार्य करू लागतील, भ्रष्टाचाराला वाव देणार नाही, सैन्यातील जवान ज्या तळमळीने, जीवाची तमा न बाळगता देशासाठी लढतो, त्याप्रमाणे केंद्र अधिकारी गावच्या विकासासाठी कार्य करतील, त्यासाठी त्यांना प्रभावी असे उपयुक्त प्रशिक्षणही दिले जावे. त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवल्या जावे अशी व्यवस्था असावी. पारदर्शक कार्यातून गावाचा संपूर्ण विकास हे त्यांचे ध्येय असावे. कडक नियंत्रण आणि प्रभावी कार्यातून सर्वांचा विकास यशस्वीपणे पार पाडला जावा.

गावकऱ्यांच्या सहभागातून कार्याला गती प्राप्त करावी. अशा निष्ठेने कार्य करण्यात आल्यास सर्व प्रकारच्या वंचितांच्या दारी सुखाची गंगा व विकासाचे वातावरण उभे राहिल. आणि रोजगार निर्मितीतून रोजगार संधी, उत्पन्न प्राप्तीची, समानतेची संधी उपलब्ध होऊन देश आपला आहे, देशाच्या विकासासाठी आपण झटले पाहिजे, सर्वाना समानतेची वागणूक दिली पाहिजे अशी मानसिकता उदयाला येईल.

देशातील बहुसंख्य जनता-जनार्दन गरीब, बेरोजगार, अर्थ वंचित असल्यामुळे त्यांची गती कोंबडी समान झालेली आहे. कोंबडीची अंडी घारीने उचलल्यानंतर असह्य कोंबडी निवळ जाग्यावरच त्रागा करू लागते. आदळ आपट करू लागते. तिची प्रतिकारक्षमता शून्य असते, अशीच परिस्थिती देशात वंचितांची झालेली आहे, त्यात परिवर्तन घडवून आणण्याचा नारा किंवा काळजी करून भागणार नाही. आजपर्यंत 72 वर्षात शासन स्तरावर हेच करण्यात आले आहे सुधारणा किंवा अपेक्षित परिस्थितीतून विकास गंगा निर्माणच झालेली नाही, ती 25 वर्षे इतकी सुद्धा यशस्वी झालेली दिसणार नाही. त्यामुळे प्रत्येक गावात विकास केंद्राचे स्वतंत्रपणे आयोजन करून अपेक्षित फलश्रुती साध्य करता येऊ शकते, देश व देशाची जनता सबल होऊ शकते हे निश्चितपणे सांगता येईल.

विश्वातील उन्नती आणि प्रगतीसोबत सामान्य उपेक्षितांच्या संघर्षाचा अंत होईल, सुखा समाधानाचे जीवन त्यांना जगता येईल, गरिबीने जर्जर झालेल्यांना महागाईने झोडपलेल्यांना, आनंदाने जगता येईल. अशी अपेक्षा करणे चुकीचे ठरले आहे. बुद्धिवानाच्या चातुर्याचा उपयोग सामान्यांना लुटण्यात होताना दिसतो. जो क्रूरता करू शकतो त्याचे समाज मूल्य वाढले आहे. मनुष्य निर्मित छळ संपण्याऐवजी वाढत आहे सुधारणेबरोबर तो विस्तारित झाला आहे. हे सर्व तेव्हाच रोखता येईल, जेव्हा उपेक्षितांच्या व सामान्यांच्या पाठीमागे प्रभावी शक्ती उभी केल्या जाईल, आणि वंचितांचे संरक्षण होईल.

संदर्भ सूची :

- GOM. (2008) समर्थ महिला समर्थ राष्ट्र, योजना मासिक, ऑक्टोबर, 2008, अंक तीन.
- बेरोजगारीचे अनर्थ शास्त्र धनंजय- गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधन माला लेखक डॉ अशोक ढवळे आणि अन्य
- कदम, डी. एस. (2020). सुधारोत्तर कालखंडात भारतीय कृषी जनशक्तीचा बदलता आकृतीबंध व प्रवृत्ती.
- युनूस, मोहम्मद एन. यु. व बेबर, कार्ल. (२००९). 'गरीबी मुक्त विश्वाची निर्मिती'.
- कुलकर्णी, हेरंब. (2019). 'दारिद्र्याची शोधयात्रा'.
- खरात, शंकर. (2003). भटक्या विमुक्त जमाती व त्यांचे प्रश्न, सुगावा प्रकाशन पुणे.

- ब्लॉकडेन आणि वोडॉन. (2006). आफ्रिकन महिला शेतमजुराचे अध्ययन, वर्ल्ड वाईड जर्नल.
- महाराष्ट्र शासन. (2020). महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, अर्थ व सांख्यिकी संचनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई.
- Agarwal, Minu and Nelasco, Shobana. (2009). Empowerment of rural women in India, Kanishka publisher New Delhi.
- Shaikh, N. Meer and Rao, P U M. (2003). If for empowerment of women, Yojana Feb., 2003.
- Saikia, Nandita. (2008). Indian women, A social - Legal Perspective, Serials publication New Delhi.
- अर्थसंवाद, एप्रिल जून - 2011 खंड 35 अंक एक
- अर्थसंवाद, एप्रिल- जून 2011 खंड 34 अंक एक
- अर्थसंवाद, ऑक्टोबर- डिसेंबर 2011 खंड 35 अंक तीन
- अर्थसंवाद ऑक्टोबर डिसेंबर 2008 खंड 32 अंक तीन
- <https://www.mactotvends.Inp> 2023.